

Katarzyna Solińska*

MUZEUM RZEMIOSŁA W KROŚNIE

ORCID 0009-0007-8586-5271

Ewolucja czy rewolucja? Alfred Jan Kołder i architektoniczna modernizacja Krosna w dwudziestoleciu międzywojennym

Architektura międzywojennego Krosna stanowi wciąż zagadnienie, które nie doczekało się jeszcze pełnego rozpoznania w kontekście przemian przestrzennych mniejszych, jak też i większych ośrodków miejskich. Symptomatyczny pozostaje tu przypadek twórczości Alfreda Jana Kołdera (1900–1945), pełniącego w Krośnie przez ponad dwie dekady funkcję budowniczego miejskiego, którego twórczość nie doczekała się dotąd osobnej monografii i była w literaturze przedmiotu wzmiankowana jedynie przyczynkowo.

Niniejszy artykuł stanowi próbę wypełnienia tej luki historiograficznej, a u jego podstaw leży projekt badawczy realizowany w ramach stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2023–2024), skupiający się na inwentaryzacji spuścizny Kołdera, znajdującej się w zbiorach prywatnych. Kluczowe dla osadzenia tego rodzinnego zbioru archiwaliów w realiach epoki okazały się pogłębione kwerendy uzupełniające, przeprowadzone przede wszystkim w zasobach Archiwum Państwowego w Rzeszowie Oddział w Sanoku oraz Archiwum Narodowego w Krakowie, w tym jego Oddziału w Nowym Sączu. Takie ujęcie źródeł pozwala na nowo odczytać dorobek Kołdera, stawiając u pod-

* **Katarzyna Solińska** – historyczka sztuki, muzeolożka, kuratorka i koordynatorka projektów wystawienniczych i edukacyjnych w Centrum Dziedzictwa Szkła w Krośnie (2012–2018), Biurze Wystaw Artystycznych w Krośnie (2019–2023). W latach 2023–2024 inspektor ochrony zabytków w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Przemysłu – Delegatura w Krośnie. Obecnie związana z Muzeum Rzemiosła w Krośnie. Współpracowała przy różnorodnych projektach badawczych i edukacyjnych z m.in. Narodowym Instytutem Dziedzictwa, Narodowym Instytutem Architektury i Urbanistyki, Narodowym Centrum Kultury. Absolwentka programu Exercising Modernity Academy 2022 w Berlinie. Laureatka III edycji projektu „Małe ojczyzny” Centrum Archiwistyki Społecznej, którego efektem był podcast „Architekci życia” o poszukiwaniach architekta rodzinnego domu. Ukończyła w 2023 r. Heritage Academy V4 w Budapeszcie. Dwukrotna stypendystka Ministra KiDN (animacja i edukacja kulturalna w 2018 r., oraz opieka nad zabytkami w 2023 r.).

staw rozważań kluczowe pytanie: czy proces architektonicznej modernizacji Krosna – zgodnie z utrwaloną w literaturze narracją o radykalnej rewolucji modernizmu – stanowił nagle zerwanie z tradycją, czy też był przejawem świadomej, ewolucyjnej transformacji zastanych form historyzujących w architekturze?

Prywatne archiwum twórcy jako fundament badawczy

Rozwój przestrzenny Krosna na przełomie XIX i XX wieku, stymulowany awansem administracyjnym (utworzenie starostwa powiatowego w 1867 roku) oraz czynnikami gospodarczymi, warunkował ekspansję zabudowy poza historyczne ramy dawniej ufortyfikowanego wzgórza miejskiego. Istotnym impulsem miastotwórczym dla Krosna na przełomie wieków okazał się napływ nowych kadr techniczno-urzędniczych, związanych zwłaszcza z przemysłem naftowym.

Analiza mapy katastralnej z 1851 roku unaocznia, że tereny przylegające do ówczesnego centrum – zlokalizowane m.in. wzdłuż traktu węgierskiego (obecnie ul. Grodzka) oraz obecnej ulicy Lwowskiej – stanowiły wówczas wyłącznie zaplecze rolnicze (m.in. grunty „Pański Łan”)¹. W kolejnych dekadach to właśnie ten obszar stał się głównym terenem parcelacji pod nową zabudowę, realizującą model wolnostojących domów i willi otoczonych ogrodami. Kształtująca się wówczas architektura Krosna charakteryzowała się ewolucją od form historyzujących i eklektycznych, reprezentowanych przez realizacje Bolesława Mańkowskiego i Wiktora Sikorskiego (m.in. ceglane elewacje łączone z boniowaniem, neogotyckie szczyty schodkowe), ku modernizmowi oraz stylowi dworkowemu². W dotychczasowej literaturze przedmiotu wiodącą dla tego okresu była typologia ugruntowana przez Andrzeja K. Olszewskiego, w jego monografii *Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925* (1967). Opracował on wielostopniowy system klasyfikacji oparty na drobnozawowej analizie kostiumu stylowego (wyodrębniając w ten sposób m.in. „klasycyzm akademicki”, „styl dworkowy” oraz formy tzw. „szkoły krakowskiej”)³. W konsekwen-

1 Zob. Archiwum Państwowe w Przemyśle, Zespół – Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/-/0815M, *Stadt Krosno sammt der Ortschaft Guzikowka in Galizien Jasloer Kreis*, 1851.

2 O ewolucji krośnieńskiej architektury willowej pisze szerzej B. Sanocka, *Architektura willowa międzywojennego Krosna i jej twórcy*, „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 2, 2000, s. 137–138 (dalej cyt. Sanocka 2000) oraz też, *Architektura willowa Krosna pierwszej połowy XX wieku na tle gospodarczego, kulturalnego i urbanistycznego rozwoju miasta*, [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 4, red. F. Leśniak, Krosno 2002, s. 217–272. Badaczka ta wskazuje na powszechne w realizacjach Sikorskiego łączenie surowej cegły z tynkowanym boniowaniem. Z kolei rygorystyczne formy historyzmu (w tym dekoracyjne, ceglane elewacje i neogotyckie szczyty schodkowe) w twórczości Mańkowskiego szczegółowo analizuje P. Łopatkiewicz, *Gmach dawnej Szkoły Realnej w Krośnie i jego budowniczy Bolesław Mańkowski. Studium monograficzne przygotowane w 120-tą rocznicę powstania budowli*, „Studia Pignonia”, nr 8, 2025, s. 148–149, 155. Oficjalna, wieloletnia działalność obu tych twórców na eksponowanym stanowisku krośnieńskich budowniczych miejskich znajduje potwierdzenie w zachowanych aktach magistrackich, w tym w protokołach posiedzeń Rady Miasta (zob. Archiwum Państwowe w Rzeszowie Oddział w Sanoku (dalej APR OS), Zespół – Akta miasta Krosna, m.in. sygn. 28, 30, 127).

3 A.K. Olszewski, *Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925. Teoria i praktyka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, zob. zwłaszcza s. 30–35.

cji takiego podejścia badacz ten interpretował ówczesną architekturę willową w dużej mierze jako bierną recepcję zachodnioeuropejskich typologii (angielskiego *cottage* czy niemieckiego *Einfamilienhaus*), sprowadzając rolę „stylu narodowego” do nałożenia rodzimego kostiumu na importowaną bryłę. Współczesne badania nad kształtowaniem przestrzeni, m.in. Andrzeja Szczerskiego publikowane w tomie *Tożsamość* (2019), rewidują tę tezę⁴. Weryfikacja założeń Olszewskiego pozwala dostrzec w asymilacji nowych form architektonicznych nie naśladownictwo, lecz celowy akt budowy nowoczesnej, lokalnej i narodowej tożsamości zróżnicowanego społeczeństwa.

Już w trakcie I wojny światowej polskie środowiska architektoniczne, zrzeszone m.in. wokół ośrodka krakowskiego (jak Obywatelski Komitet Odbudowy Wsi i Miast), przygotowywały założenia dla powojennej odbudowy kraju, dążąc do zdefiniowania odrębnego, narodowego języka form i przeszczepienia go na grunt galicyjskiej i post-galicyjskiej praktyki budowlanej i wykonawczej. W konsekwencji zainicjowany proces architektonicznej modernizacji Krosna – wykraczający przecież daleko poza symboliczną datę 11 listopada 1918 roku – zbiegł się w czasie z pojawieniem się w mieście Alfreda Jana Kołdera (ur. 10 sierpnia 1900 r. w Boguminie na Śląsku Cieszyńskim), absolwenta Wydziału Budowlanego Państwowej Szkoły Przemysłowej w Krakowie.

Początkowe zainteresowania artystyczno-przestrzenne Kołdera uwidoczniły się już na etapie jego edukacji w polskim gimnazjum w Orłowej, kiedy jako uczeń wyrysował autorską mapę na potrzeby publikacji Kazimierza Piątkowskiego *Stosunki narodowościowe w Księstwie Cieszyńskim* (1918)⁵. Właściwe podstawy, zarówno inżynierskie, jak i o silnym rysie artystycznym, ukształtował on następnie właśnie na Wydziale Budowlanym Państwowej Szkoły Przemysłowej w Krakowie. Funkcję wykładowcy rzeźby dekoracyjnej pełnił tam wówczas jego wuj, rzeźbiarz Jan Raszka, z którym jego drogi zawodowe miały się ponownie skrzyżować dekadę później w Krośnie (przy powstawaniu pomnika Ignacego Łukasiewicza). Etap formalnej nauki Kołder sfinalizował w lipcu 1921 roku, składając egzamin dojrzałości przed państwową komisją egzaminacyjną pod przewodnictwem inż. Karola Bilego, co udokumentowano w oficjalnych wykazach absolwentów na łamach „Gońca Krakowskiego”⁶. Wymiernym źródłem do oceny jego ówczesnych kompetencji oraz języka form, jakim operował u progu kariery, pozostaje praca egza-

4 A. Szczerski, *Sztuka i architektura, czyli w poszukiwaniu stylu II RP*, [w:] *Tożsamość. 100 lat polskiej architektury*, red. B. Stelmach, K. Andrzejewska-Batko, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2019, s. 37–44.

5 Ostatecznie, na skutek decyzji edytorskich wynikających z pojawienia się na rynku konkurencyjnego opracowania kartograficznego, mapa Kołdera nie została włączona do druku, o czym informuje errata. Wydanie mapy autorstwa nastoletniego Kołdera stanowiłoby dziś cenny materiał badawczy i porównawczy, weryfikujący wcześnie – datowane jeszcze przed 1918 rokiem – kompetencje warsztatowe twórcy. Zob. K. Piątkowski, *Stosunki narodowościowe w Księstwie Cieszyńskim*, Cieszyn 1918.

6 Zob. „Goniec Krakowski”, R. 4, 1921, nr 205 z 31 lipca, s. 6. Imienna lista absolwentów opublikowana w krakowskiej prasie informowała, że egzaminy maturalne w ówczesnej Wyższej Szkole Przemysłowej odbyły się w dniach 5–9 lipca 1921 r. W grupie „A” (szkoła budowniczych) świadectwo dojrzałości uzyskał wówczas Alfred Kołder. Identyczny komunikat, potwierdzający skład komisji oraz nazwiska młodych absolwentów, zamieszczono również na łamach dziennika „Głos Narodu”, zob. „Głos Narodu”, R. 29, 1921, nr 169 z 28 lipca, s. 2.

minacyjna. Obejmuje ona projekt osobowej stacji kolejowej w Bronowicach Małych, prezentujący budynek o masywnej, symetrycznej bryle, nakryty dachem naczółkowym (tzw. polskim) i elewacją wyartykułowaną w strefie parteru od strony torowiska rytmem głębokich, półkolistych arkad⁷.

Szkoła Przemysłowa w Krakowie – dzięki kadrze profesorskiej obejmującej wiodących architektów, inżynierów oraz artystów sztuk plastycznych – aspirowała do kształtowania nowoczesnych postaw projektowych, ewoluujących od historyzmu ku wczesnemu modernizmowi. Obecne w historii architektury pojęcie „szkoły krakowskiej” nie stanowi jedynie określenia środowiska absolwentów jednej szkoły, lecz definiuje odrębny kierunek stylistyczny w sztuce⁸. Wyrażał się on dążeniem do syntezy sztuk oraz umiejętnym łączeniem surowej, zgeometryzowanej bryły z detalem o genezie ekspresjonistycznej, wykorzystującym charakterystyczne kształty wzorowane na fasetach kryształu, czy motywy graniastosłupów trójsiennych. Niezaprzeczalnie to właśnie edukacja w Krakowie zbudowała silny fundament inżynieryjno-artystyczny Koldera, jednakże decydujący wpływ na ostateczne ukształtowanie się jego modernistycznego warsztatu miała dopiero bezpośrednia współpraca z krośnieńskim magistratem.

Wielka wizja architektury i kształtowanie nowych ram urbanistycznych Krosna

Zrozumienie przebiegu kariery zawodowej Koldera – a w szczególności kluczowych niuansów terminologicznych związanych z tytułowaniem go budowniczym lub architektem – wymaga osadzenia jego biogramu w ścisłych realiach prawnych opisywanej epoki. Zgodnie z ówczesnym systemem edukacyjnym, absolwenci Wydziału Budowlanego Państwowej Szkoły Przemysłowej w Krakowie uzyskiwali formalnie tytuł zawodowy „budowniczego”, co w literze prawa odróżniało ich od absolwentów szkół politechnicznych, uprawnionych do tytułu „architekta cywilnego”. W praktyce jednak panował chaos normatywny, skutkujący faktycznym zrównaniem obu grup w prawach do wykonywania zawodu. Zjawisko to ostro krytykował m.in. Jan Sas Zubrzycki w wydanej anonimowo rozprawie *Matnia: rzecz o godności „stanu architektonicznego”* (1911), wytykając wręcz wychowancom szkół przemysłowych uzyskiwanie samodzielności po znacznie krótszym okresie edukacji⁹.

Niezależnie od akademickich sporów, samo objęcie stanowiska budowniczego miejskiego na terenie dawnego zaboru austriackiego podlegało w dwudziestoleciu międzywo-

7 Projekt do egzaminu głównego „Stacja kolejowa osobowa w Bronowicach Małych” (dat. 1–16 czerwca 1921 r.), zbiory prywatne rodziny Kolderów.

8 Zob. B. Krasnowolski, *Szkoła Przemysłowa w Krakowie. Początki instytucji i historia budowy gmachów*, Kraków 2011, s. 253–254, 267–268; A. Szczerski, *Sztuka i architektura, czyli w poszukiwaniu stylu II RP*, [w:] *Tożsamość. 100 lat polskiej architektury*, Warszawa 2019, s. 37.

9 [J. Sas Zubrzycki], *Matnia: rzecz o godności „stanu architektonicznego”*, Kraków 1911, s. 17–18. Autor, publikując rozprawę anonimowo, precyzyjnie wyliczał, że absolwenci krakowskiej Szkoły Przemysłowej dochodzili do pełnej koncesji budowniczego w ciągu zaledwie 7 lat, podczas gdy uzyskanie tytułu architekta cywilnego po uczelni politechnicznej wymagała aż 12 lat nauki i praktyki.

jennym wciąż rygorystycznym regulacjom galicyjskim. Wymogi te precyzowało rozporządzenie Wydziału Krajowego z 1891 roku, odwołujące się do uwarunkowań austriackiej ustawy przemysłowej (*Gewerbeordnung*) z 20 grudnia 1859 roku¹⁰. Przepisy te wymuszały wykazanie się zdaniem państwowym egzaminem fachowym oraz odpowiednim stażem praktyki zawodowej, co stanowiło bezwzględny warunek formalny w rozpisany przez krosnieński magistrat w kwietniu 1924 roku konkursie. To właśnie do tego postępowania zaaplikował młody Kolder¹¹.

W świetle tych rygorystycznych wymogów, kluczowy dla weryfikacji początków jego pracy w Krośnie pozostaje protokół posiedzenia Rady Miejskiej z czerwca 1924 roku. Dokument ten jednoznacznie potwierdza decyzję o zatrudnieniu absolwenta od 1 lipca jedynie „prowizorycznie”, z jednoczesnym odłożeniem „sprawy płacy i warunków tejże posady”. Zgodnie z pierwotnymi wytycznymi konkursowymi, stanowisko to docelowo obejmowało nie tylko sferę budowlaną, ale równolegle również zarząd nad krosnieńską gazownią. Historyczne rejestry infrastrukturalne stanowią bezpośredni dowód na to, iż Kolder ostatecznie i tę funkcję sprawował¹².

Mimo swej świetnej przeszłości i bogactwa pozostałych jeszcze zabytków, wykazują ostatnie czasy zupełny upadek naszej sztuki budowlanej, szczególnie w małych miasteczkach. Dobre tradycje zaginęły i wiele czasu i pracy potrzeba, by drogą ewolucji dawne piękno wskrzesić

– diagnozował Obywatelski Komitet Odbudowy Wsi i Miast w Krakowie w przedmowie do wydanej w 1916 roku publikacji *Odbudowa polskiego miasteczka. Projekty domów*¹³. W świetle tej surowej diagnozy zasadne staje się teoretyczne pytanie, w jakim

10 Zob. *Rozporządzenie Wydziału krajowego, ustanawiające kwalifikacje urzędników Magistratów miast, objętych ustawą z dnia 13. marca 1889*, „Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem”, 1891, cz. 16, nr 67, s. 244; Patent cesarski z dnia 20 grudnia 1859 r. wprowadzający ustawę przemysłową (*Gewerbeordnung*), RGBl. Nr 227/1859.

11 Ogłoszenie Magistratu m. Krosna z 8 kwietnia 1924 r. o konkursie na posadę budowniczego miejskiego, w którym wprost odwołano się do rozporządzenia Wydziału Krajowego z 29 maja 1891 r. Rodzinna pamięć o tym wydarzeniu przetrwała we wspomnieniach wnuka architekta, Andrzeja Koldera, który tak relacjonuje okoliczności przybycia dziadka do miasta: „[...] był ogłoszony konkurs w dwudziestym czwartym roku na posadę architekta miejskiego. Dziadek ten konkurs wygrał, no i został architektem miejskim miasta Krosna” (Wywiad z Andrzejem Kolderem przeprowadzony w ramach badań własnych).

12 Ogłoszenie Magistratu m. Krosna z 8 kwietnia 1924 r., sygnowane przez urzędującego burmistrza Józefa Bergmana, wprost narzucało kandydatowi wymóg prowadzenia „prócz spraw budownictwa miejskiego, również sprawy gazowni miejskiej dla gazu ziemnego”. Wywiązywanie się Koldera z tego zadania dokumentuje państwowe sprawozdanie statystyczne J. Konopki (*Gazownictwo polskie i jego rozwój w świetle liczb i wykresów*, Warszawa 1928, tabl. XXIII, s. 224–225), w którym figuruje on jako inżynier nadzorujący krosnieński węzeł gazociągów.

13 *Odbudowa polskiego miasteczka. Projekty domów*, oprac. przez grono architektów polskich, red. J. Gałęzowski, nakładem Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Wsi i Miast w Krakowie, Kraków 1916, Przedmowa, s. nlb. W prywatnym archiwum rodziny Kolderów zachował się oryginalny egzemplarz tego wydawnictwa, opatrzony na karcie tytułowej własnoręcznym podpisem architekta oraz jego imienną pieczęcią.

stopniu teza ta odnosiła się do Krosna i czy nadchodzące przemiany przestrzenne miały tam ostatecznie charakter postulowanej, powolnej ewolucji, czy raczej architektonicznej rewolucji. Młody wiekiem i stażem zawodowym Kołder nie wkraczał bowiem w estetyczną próżnię, lecz w ukształtowane środowisko z ugruntowanymi tradycjami budowlanymi. W krajobrazie miasta dominowały wpływy architektów starszego pokolenia: Wiktorra Sikorskiego, Jana Skóry, Teodora Talowskiego czy Jana Sas Zubrzyckiego. Zastana przez Kołdera historyzująca tkanka Krosna – zdominowana przez formy dworcowe, dekoracyjną cegłę i piaskowiec – musiała wkrótce skonfrontować się z innowacyjnym, zgeometryzowanym modernizmem, operującym gładkim białym tynkiem, płaskim dachem i kubistyczną bryłą.

Wbrew ugruntowanemu wyobrażeniu o nagłym zdominowaniu architektury Krosna przez modernistyczny funkcjonalizm projektów Kołdera, jego najwcześniejsze realizacje udowadniają, że proces ten był świadomą ewolucją, a nie rewolucją. Kluczowa dla tego procesu okazała się zawodowa relacja ze Stanisławem Kostką Bergmanem. Równoległe wejście obu twórców na krośnieński rynek budowlany (w latach 1923–1924) – wkraczającego w zawód prosto po krakowskiej szkole Kołdera oraz powracającego z frontów walk niepodległościowych Bergmana – w naturalny sposób zdeterminowało wczesną dyfuzję ich działań zawodowych i projektowych¹⁴. Doskonałym przykładem tej kooperacji pozostaje wspólnie projektowana w połowie lat 20. XX wieku willa Tadeusza i Marii Piaseckich (obecnie przy ul. F. Czajkowskiego 5). Architektoniczny dialog obu twórców przyniósł, nieliczne wprawdzie, realizacje o klasycyzującym wyrazie, stanowiące ostrożną próbę zdefiniowania nowoczesnej, lecz wciąż osadzonej w tradycji formy. Jak ukazuje analiza wczesnych projektów, w tym udokumentowanej też przez Kołdera, wspomnianej willi Piaseckich, charakteryzują się one wyraźnym monumentalizmem, będącym najprawdopodobniej wynikiem bezpośrednich inspiracji Kołdera warsztatem Bergmana. W architekturze tej dokonano już wprawdzie redukcji historyzującego, ceglanego detalu na rzecz surowych, tynkowanych elewacji, jednakże masywne bryły budynków wciąż kształtowano za pomocą sprawdzonego repertuaru: osiowej symetrii, ujęć arkadowych, pilastrów, osiowych portyków oraz prostych kolumnad. To właśnie owo klasycyzujące, powściągliwe ujęcie bryły stanowiło swoisty bufor między historyzmem a dojrzałym modernizmem.

14 Stanisław Kostka Bergman (1885–1958) powrócił do rodzinnego Krosna w 1921 roku, mając za sobą niezwykle bogatą kartę wojskową i patriotyczną. Ten dojrzały, zbliżający się wówczas do czterdziestego roku życia twórca – po latach spędzonych na frontach I wojny światowej, aktywnym udziale w antyaustriackiej konspiracji wojskowej oraz walkach o Lwów – na nowo odnalazł się w lokalnym środowisku, błyskawicznie włączając się w architektoniczną i samorządową odbudowę miasta. Zob. J. Giza, *Organizacja „Wolność” – konspiracja i kombatanctwo*, „Sowiniec”, 2013, nr 43, s. 81–102 (fotografia S. Bergmana w mundurze wojskowym na s. 88). Wskazany artykuł szczegółowo naświetla mało znane, konspiracyjno-niepodległościowe zaangażowanie architekta w strukturach dawnej armii austriackiej. Z kolei o ostatecznym osiedleniu się Bergmana w Krośnie w 1921 r. – tuż po jego udziale w obronie Lwowa i wyprawie kijowskiej – informował m.in. obszerny biogram polityczny twórcy; zob. *Kandydaci listy narodowej nr 4 w okręgu przemyskim*, 3. Stanisław Bergman, „Ziemia Przemyska”, R. 16, 1930, nr 60 z 25 października, s. 3.

Doświadczeniami, które w decydujący sposób ukształtowały modernistyczny warsztat Koldera, okazały się jego realizacje w Żegiestowie-Zdroju z drugiej połowy lat 20. XX wieku. Skierowanie pracującego w Krośnie budowniczego do tego beskidzkiego kurortu było efektem rozległych powiązań personalno-kapitałowych. Głównym inicjatorem ówczesnej rozbudowy uzdrowiska był Jędrzej Krukierk – potentat branży naftowej i burmistrz Krosna, który jako wiodący udziałowiec nowo powołanej spółki „Żegiestów-Zdrój” chętnie angażował do swoich projektów krośnieńskie kadry¹⁵. Kolder nadzorował tam realizację projektów krakowskiego architekta Adolfa Szyszko-Bohusza – reprezentacyjnego Domu Zdrojowego oraz prywatnego pensjonatu „Warszawianka” wznoszonego dla dr. Adolfa Urbana. Zachowane archiwalia dowodzą, że rola krośnieńskiego budowniczego wykraczała poza bierny nadzór wykonawczy. W jego teczkach przetrwały wariantowe szkice fasad, autorskie opracowania detali (m.in. klatek schodowych „Warszawianki”), a także plany opatrzone odręcznymi notatkami, wyliczeniami i uwagami samego Szyszko-Bohusza, poświadczające bezpośrednią, roboczą wymianę myśli między twórcami. Współpraca ta ugruntowała jego pozycję, otwierając drogę do projektów w pełni autorskich, takich jak prywatny pensjonat państwa Lisowskich¹⁶ (il. 1). Wczesne projekty Koldera podlegały surowej weryfikacji ze strony bardziej doświadczonych twórców. Świadczy o tym zachowana karta z odręcznymi „Uwagami p. inż. architektury Kapłońskiego ze Lwowa” (Aleksandra Kapłońskiego, autora żegiestowskiej willi „Nad Popradem”), odnoszącymi się do projektu pensjonatu Lisowskich z przełomu lat 1931 i 1932. Kapłoński wypunktował w nich dwanaście krytycznych błędów przestrzennych, zarzucając krośnieńskiemu twórcy m.in. niefortunne umiejscowienie kuchni, której „wyziewy będą zatrzymywały po-

15 Jędrzej Krukierk, pełniący funkcję burmistrza Krosna w latach 1926–1939 (z proceduralną przerwą w latach 1934–1936), był głównym architektem przekształceń własnościowych i inwestycyjnych w dolinie Popradu jako założyciel powstałej w 1920 r. „Spółki Przemysłowców Małopolskich Zjednoczonych pod firmą – Żegiestów-Zdrój S-ka z ogr. odpowiedzialnością”. Jego podwójna rola – wpływowego wóldarza Krosna oraz głównego decydenta w uzdrowisku (który osobiście inicjował budowę Domu Zdrojowego) – w naturalny sposób tłumaczy transfer zaufanych, miejskich kadr technicznych do nadzoru nad tak strategicznymi przedsięwzięciami. Zaangażowanie Koldera do realizacji wizji Krukierka dowodzi wysokiej pozycji, jaką młody budowniczy zdążył wypracować sobie w strukturach krośnieńskiego magistratu. Szerzej na temat działalności J. Krukierka jako inicjatora przebudowy Żegiestowa zob. K. Płowiec, *Żegiestów-Zdrój 1846–2026. Od odkrycia źródeł do nowoczesnego uzdrowiska*, Żegiestów 2025, zwł. s. 92–94; szczegółowe ramy urzędowania Krukierka w krośnieńskim magistracie podaje F. Kiryk, *Krosno w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. J. Garbacz, Kraków 1973, s. 54–55.

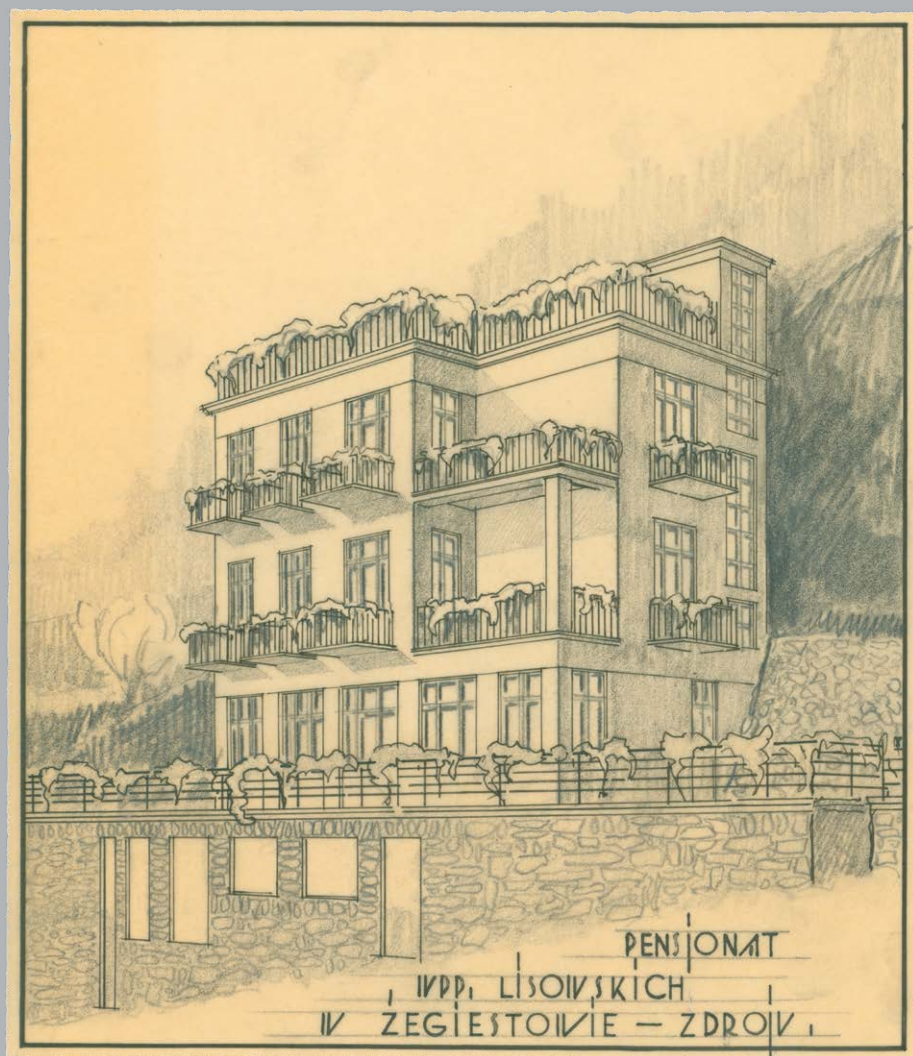
16 Archiwum prywatne rodziny Kolderów, *Teczka: Dom Zdrojowy w Żegiestowie-Zdroju (1927–1928)* oraz *Teczka: Pensjonat dr. A. Urbana „Warszawianka” (1928)*. W zachowanych aktach znajdują się m.in. autorskie rysunki detali architektonicznych (biegi schodów, projekt podmurówki) wykonane przez A.J. Koldera, a także mały ozalid pełniący funkcję dziennika budowy, opatrzone odręcznymi wyliczeniami i notatką A. Szyszko-Bohusza (datowaną na 12 lutego 1928 r.). Zob. M. Wiśniewski, *Architektura uzdrowisk Beskidu Sądeckiego*, [w:] *Modernizmy. Architektura nowoczesności w II Rzeczypospolitej*, t. 1, Kraków i województwo krakowskie, red. A. Szczerski, Kraków 2013, s. 318, 322–323; M. Żmuda-Palka, *Funkcjonowanie uzdrowiska Żegiestów-Zdrój w okresie międzywojennym jako istotne uwarunkowanie dla charakteru współczesnych procesów rewitalizacyjnych*, „Turystyka Kulturowa”, 2020, nr 6 (117), s. 106–107; K. Płowiec, dz. cyt., s. 95–97.

wietrze na tarasie”, złą (południową) ekspozycję piwnic, brak łazienek, złe doświetlenie sanitariatów oraz zbyt płytkie pokoje gościnne. Jak dowodzą teczki inwentarzowe, ta rzetelna krytyka spotkała się z merytoryczną reakcją Kołdera, który opracował kolejne, poprawione warianty rzutów. Żegiestowski epizod stanowił zatem prawdziwą szkołę architektoniczną, w której – poprzez bezpośrednie korekty lwowskiego i krakowskiego środowiska inżynierskiego – Kołder ostatecznie ukształtował swój modernistyczny warsztat¹⁷.

Praktyka architektoniczna i budowlana z przełomu lat 20. i 30. XX wieku zainicjowała u Kołdera zmianę języka form, co wyraźnie odzwierciedla analiza zachowanego w zbiorach rodziny Kołderów inwentarza projektowego. O ile w pierwszej fazie krośnieńskiej twórczości (w latach 1924–1929) jego działalność skupiała się w dużej mierze na tradycyjnych formach mieszkalnych i utylitarnych – projektował wówczas głównie niewielkie domy (nierzadko drewniane), stajnie, kioski, piekarnie czy składy drzewa – o tyle po 1930 roku nastąpił radykalny zwrot. W latach 20. XX wieku grono zleceńodawców Kołdera stanowili przeważnie przedstawiciele drobnego handlu i rzemiosła (m.in. piekarze czy ślusarze), co znajdowało odzwierciedlenie w skromniejszych budżetach i tradycyjnych bryłach zamawianych obiektów. Wypracowane podczas pobytu w Żegiestowie bardziej funkcjonalne podejście do projektowania początkowo objawiało się odejściem od historyzującej dekoracji na rzecz surowych, kubizujących brył i prostych podziałów elewacji. Z czasem Kołder systematycznie wzbogacał swój warsztat o awangardowe detale – narożne okna, wertykalne przeszklenia klatek schodowych (tzw. termometry) czy opływowe albo też trójkątne ryzality. Ten nowy język form znalazł zastosowanie przede wszystkim w projektach dla kształtującej się wówczas elity miejskiej. W latach 30. XX wieku Kołder stał się jej wiodącym projektantem, kreśląc zindywidualizowane, zaprojektowane z dbałością o najdrobniejszy detal i zintegrowane z otoczeniem wille, m.in. dla lekarzy, wysokich rangą oficerów i dyrektorów. Znakomitymi przykładami są tu realizacje dla dr. Antoniego Bargła przy obecnej ul. P. Skargi 5 (il. 2), dr. Franciszka Lorensa przy obecnej ul. Wojska Polskiego 15 (il. 3), płk. Józefa Kwaciszewskiego przy obecnej ul. Lwowskiej 9 (il. 4) czy dyrektora kopalni inż. Stanisława Iwańskiego – obecna ul. I. Łukasiewicza 65¹⁸. Warto przy tym zaznaczyć, że architekt nie aplikował tej awangardowej estetyki w sposób rygorystyczny czy konsekwentny – nowoczesne rozwiązania przenikały niekiedy

17 Archiwum prywatne rodziny Kołderów, Teczka nr 5/32: Pensjonat WPP. Lisowskich w Żegiestowie-Zdroju (wrzesień 1931 r.).

18 Archiwum prywatne rodziny Kołderów, dokumentacja projektowa: m.in. Projekt budowy domu WPP. Zofji i dr. Antoniego Bargłów w Krośnie (1930), Plan budowy willi W.P. Marji i dra Franciszka Lorensów w Krośnie (1933), a także plany willi płk. J. Kwaciszewskiego oraz dyr. S. Iwańskiego. W literaturze przedmiotu B. Sanocka interpretuje obecność wydatnych gzymsów i ścianek attykowych w tych realizacjach jako zachowawcze przywiązanie twórcy do form tradycyjnych (zob. Sanocka 2000, s. 150). W świetle analizy warsztatu Kołdera tezę tę należy jednak poddać badawczej rewizji. Zastosowanie ścianki attykowej nie stanowiło w tym wypadku reliktu historyzmu, lecz celowy zabieg wpisujący się w język form modernizmu. Rozwiązanie to pozwalało na optyczne uzyskanie pożądanej, kubistycznej bryły z iluzją płaskiego dachu, ukrywając przy tym spadki połaci niezbędne z racji uwarunkowań klimatycznych regionu.

II. 1. Projekt pensjonatu WPP. Lisowskich w Żegiestowie-Zdroju – widok aksonometryczny, autorstwa Alfreda Jana Kołdera. Rysunek ołówkiem i tuszem na kalce, 1931 rok. Archiwum prywatne rodziny Kołderów

również do mniej reprezentacyjnych, czynszowych budynków wielomieszkaniowych, podczas gdy niektóre, nawet rozbudowane, wille zachowywały mocno tradycyjne osie kompozycyjne. Z zachowanego inwentarza wynika, że w latach 30. XX wieku architekt opracowywał m.in. zlecenia dla krośnieńskiej Kasy Chorych (obejmujące projekt garażu z 1932 roku oraz plan częściowej przebudowy gmachu przy obecnej ul. I. Paderewskiego 6A z 1933 roku)¹⁹. Niemal w tym samym okresie sporządził plany nowoczesnego laboratorium chemicznego dla Izby Pracodawców w Przemysle Naftowym, a w kolejnych latach projektował szereg obiektów dla Małopolskich Zakładów Gumowych „WUDET-A” (w tym m.in. łakownię, magazyn gotowych towarów oraz rozbudowę budynku administracyjnego). Dowodzi to niezbicie, że nowo nabyte umiejętności oraz operowanie nowoczesnym, zgeometryzowanym detałem, zaszczerpione na gruncie doświadczeń zdobytych przy realizacji założeń zdrojowych, w pełni odpowiedziały na zróżnicowane potrzeby inwestycyjne dynamicznie rozwijającego się Krosna.

Na styku epok. Modernizm, styl okrętowy i architektoniczne kompromisy

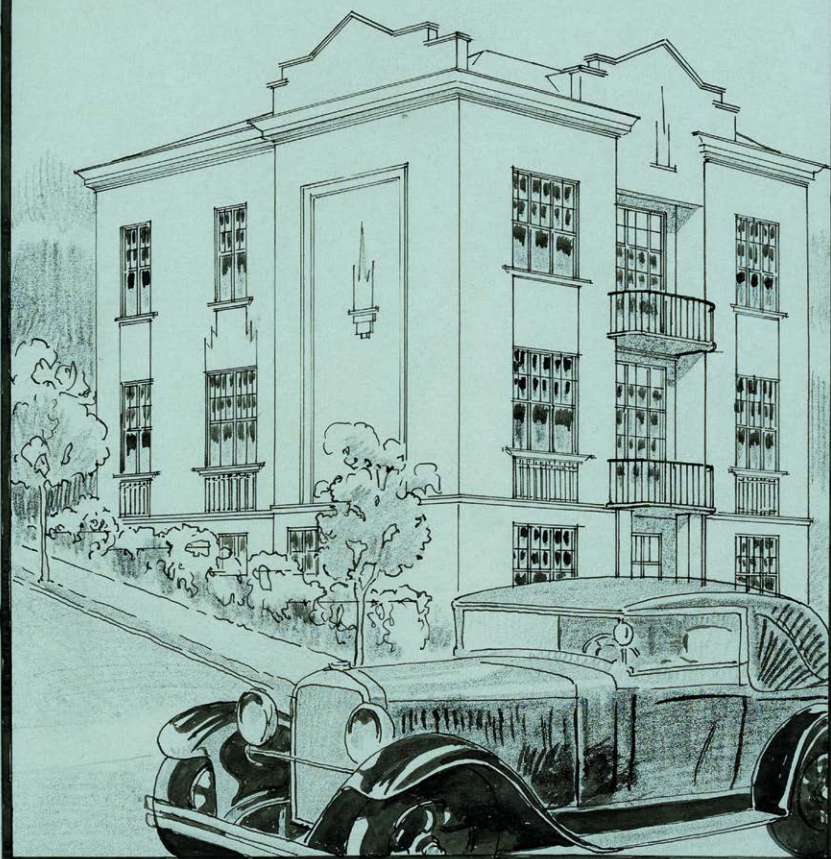
Dynamika przemian architektonicznych Krosna w latach 30. XX wieku jest zauważalna nie tylko na poziomie analizy form stylistycznych, lecz także historycznych danych statystycznych. Jak dokumentują zachowane sprawozdania magistratu, w latach 1931–1936 wzniesiono lub przebudowano na terenie Krosna aż 279 nowych domów i willi. Zjawisko to charakteryzowało się zauważalną tendencją wzrostową – o ile w 1931 roku powstało około 30 budynków, o tyle w 1934 roku liczba oddawanych do użytku inwestycji mieszkaniowych wzrosła do blisko 70²⁰. Kluczową rolę w stymulowaniu tej architektonicznej koniunktury odegrał powołany przez władze samorządowe – na mocy ustawy z 1927 roku – Komitet Rozbudowy Miasta Krosna²¹. To opiniotwórcze gremium aktywnie wspierało przestrzenną modernizację ośrodka, dysponując narzędziami kapitałowymi – przede wszystkim poprzez rozdzielanie preferencyjnych pożyczek z Banku Gospodarstwa Krajowego. Znamienny pozostaje fakt, że Alfred Jan Kołder na stałe uczestniczył w pracach owego Komitetu, co pozwalało mu płynnie łączyć szeroką praktykę projektową z bezpośrednim wpływem na politykę urbanistyczną magistratu²².

19 Archiwum prywatne rodziny Kołderów, dokumentacja projektowa dla krośnieńskiej Kasy Chorych (w tym projekt garażu z 1932 r. oraz plan przebudowy gmachu z 1933 r.); tamże, projekt laboratorium chemicznego dla Izby Pracodawców w Przemysle Naftowym.

20 APR OS, Zespół – Akta miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/3/123, *Statystyka ruchu budowlanego w Krośnie*.

21 APR OS, Zespół – Akta miasta Krosna, *Protokół z posiedzenia Rady Miejskiej w Krośnie z 26 kwietnia 1928 r.* Zgodnie z zachowanym dokumentem, wniosek o powołanie Komitetu na mocy ustawy z 1927 r. złożył asesor dr Samuel Kurzer, a w pierwotnym składzie Komitetu znaleźli się m.in. wiceburmistrz Michał Mięśowicz, inż. Bronisław Kleiner oraz budowniczy Bolesław Mańkowski. Z kolei później, stałą działalność Alfreda Jana Kołdera w tym gremium (początkowo w charakterze protokolanta) potwierdzają akta z lat 30. XX w., m.in. APR OS, Zespół – Akta miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/1/47, *Protokół z posiedzenia Komitetu z 18 kwietnia 1934 r.*

22 Zob. Sanocka 2000, s. 136. Autorka wskazuje tam wprost, że do głównych kompetencji powołanego gremium należało m.in. opiniowanie próśb o państwowe pożyczki budowlane, a obowiązki stałego protokolanta pełnił w nim ówczesny budowniczy miejski Kołder.

PROJEKT BUDOWY DOMU

WPP. ZOFII I DR. ANTONIEGO

BARGŁÓW W KROŚNIE. 1:100.

Il. 2. Projekt budowy domu WPP. Zofii i dr. Antoniego Bargłów w Krośnie – widok aksonometryczny, autorstwa Alfreda Jana Koldera, skala 1:100. Rysunek tuszem i ołówkiem na kalce, lata 30. XX wieku. Archiwum prywatne rodziny Kolderów

O rzeczywistej skali oddziaływania architekta na ówczesny obraz Krosna najlepiej świadczy analityczne zderzenie oficjalnych statystyk miejskich z jego osobistym wykazem projektów. Wynik tego zestawienia ukazuje niemal monopolistyczną pozycję Kołdera. Tylko w pokrywającym się z danymi magistratu sześcioletnim okresie (1931–1936) w jego pracowni powstało łącznie 281 opracowań architektonicznych ujętych w autorskim wykazie. Szczegółowe wyliczenia z autorskiego rejestru architekta wykazują odpowiednio: 35 projektów w roku 1931, 56 w 1932, 48 w 1933, 62 w roku 1934 (pokrywającym się z miejskim szczytem budowlanym), 43 w 1935 oraz 37 w 1936²³.

Choć ta suma 281 teczek obejmowała również projekty mniejszych obiektów gospodarczych, garaży, lokali komercyjnych czy zlecenia z okolicznych uzdrowisk (np. Iwonicza-Zdroju), korelacja obu zestawień udowadnia, że zdecydowana większość z owych 279 krośnieńskich domów powstałych w tym czasie musiała być bezpośrednio projektowana lub nadzorowana przez Kołdera.

Rozwój ruchu budowlanego w Krośnie lat 30. XX wieku realizowany był w ściśle określonych ramach przestrzennych, wyznaczonych przez nowoczesną myśl urbanistyczną. W 1928 roku krośnieński magistrat powierzył opracowanie planu przebudowy i rozbudowy miasta Romanowi Felińskiemu (1886–1953). Ten wybitny lwowski architekt i urbanista od 1919 roku pełnił funkcję naczelnika Wydziału Budowlanego w Ministerstwie Robót Publicznych w Warszawie, gdzie zorganizował Wydział Miast i Zdrojowisk. To pod jego kierunkiem powstawały sztandarowe plany dla warszawskiej Ochoty, Żoliborza, Bielan oraz dla budującej się Gdyni. Przełomem w jego karierze okazał się rok 1926, kiedy to po przewrocie majowym, z racji nieodpowiadających nowej władzy poglądów politycznych Felińskiego, zaledwie 40-letni twórca został wysłany na przymusową emeryturę. Wówczas zajął się niezależną praktyką planistyczną, a wykonanie regulacji Krosna – formalizowane w imieniu magistratu osobiście przez burmistrza Jędrzeja Krukierka – stało się jego pierwszym zleceniem po pracach nad Gdynią. Fakt powierzenia tak strategicznego zadania jednemu z głównych projektantów II Rzeczypospolitej stanowił dowód wysokich ambicji krośnieńskiego samorządu, a dla Kołdera był kolejną, po doświadczeniach żegiestowskich, okazją do bezpośredniego operowania w orbicie wpływów czołowych polskich architektów²⁴.

Ukończony w 1929 roku projekt opierał się w dużej mierze na koncepcji „miasta-ogrodu” Ebenezera Howarda i dostosowywał Krosno do postulatów higienistów skonfrontowanych z tworzeniem przyjaznego i estetycznego miasta. Wizja Felińskiego zakładała wyprowadzenie rosnącego ruchu automobilowego poza ściśle centrum, poprzez system obwodnic wokół historycznego wzgórza staromiejskiego, oraz wytyczenie regularnego, wachlarzowego układu nowych arterii poprzedzielanych zieleńcami i symetrycznymi

23 Szczegółowe wyliczenia zestawiono na podstawie autorskiego, odręcznego inwentarza projektowego Kołdera z lat 1927–1943, w zbiorach prywatnych rodziny Kołderów.

24 Zob. J. Lewicki, *Roman Feliński architekt i urbanista. Pionier nowoczesnej architektury*, Warszawa 2007. Istotny materiał analityczny, w którym Feliński zestawia doświadczenia gdyńskie z krośnieńskimi, stanowi jego późniejszy podręcznik *Miasta, wieś, uzdrowiska w osiedleńczej organizacji kraju*, Warszawa 1935.

PLAN BUDOWY WILLI
 W. P. MARJI I DRA FRAN-
 CISZKA LORENSÓW
 W KROŚNIE 1:100.

Il. 3. Plan budowy willi W.P. Marji i dra Franciszka Lorensów w Krośnie – widok aksonometryczny, autorstwa Alfreda Jana Kołdera, skala 1:100. Rysunek tuszem na kalce, 1933 rok. Archiwum prywatne rodziny Kołderów

sektorami pod zabudowę i ogrody prywatne. Urbanista wyznaczył też tereny pod trzy nowe parki miejskie oraz zielone bulwary wzdłuż koryt Wisłoka i Lubatówki, które miały pełnić funkcję kanałów wprowadzających świeże powietrze w głąb zurbanizowanej tkanki Krosna. Biorąc pod uwagę korzystny mikroklimat miasta, w swoim projekcie zarezerwował nawet miejsce pod dzielnicę uzdrowską. Materializowanie tej wielkiej wizji w terenie i wypełnianie zarysowanych ram architekturą – którą sam Feliński określał mianem „artystycznego wyposażenia miasta” – spoczęło na urzędującym budowniczym miejskim Kołderze²⁵.

Wolność twórcza i rygor linii projektowej. Autonomiczna wypowiedź artystyczna budowniczego

Owo „artystyczne wyposażenie miasta” w autorskich realizacjach Kołdera przybierało nieraz formy wzorcowego czystego modernizmu. Wyrazistym przykładem recepcji estetyki awangardowej był projekt czteromieszkaniowego domu dla Kazimierza Adamika (ok. 1930–1934 roku), przy obecnej ul. Krakowskiej 25 (il. 5). Kołder oparł tę koncepcję na ostrym kontraście: prostą, sześcienną bryłę o gładkich fasadach przełamał wtopionym w nią półokrągłym wyniesionym ponad główne skrzydło ryzalitem, jak mostek kapitański transatlantyku. Ten nautyczny detal stanowił czytelne odwołanie do zyskującego wówczas ogromną popularność stylu okrętowego (tzw. *streamline moderne*). Estetyka ta, nierozzerwalnie związana z budową nowoczesnej Gdyni i ogólnopolską fascynacją polskim morzem, dynamicznie przenikała w głąb lądu, popularyzując architektoniczne metafory statków. Kształtowanie bryły domu Adamika wykazuje w tym kontekście uderzające pokrewieństwo formalne m.in. ze wzniesionym w tym samym czasie kasynem oficerskim w Grodnie, obiektem, który ze względu na swą radykalną, awangardową formę bywa przypisywany czołowemu twórcy polskiego konstrukttywizmu, Mieczysławowi Szczuce.

Proces inwestycyjny krośnieńskiego obiektu uległ jednak znacznemu wydłużeniu i w finalnej fazie prac (w latach 40. XX wieku) nadzór nad nim przejął Bergman. Ten starszy stażem twórca, oscylujący przez całą swą karierę między eklektyzmem a modernizmem, zdecydował się na złagodzenie geometrycznego rygoru. Surową, kubistyczną bryłę nakrył dachem spadzistym, a opływowy ryzalit zwieńczył dachem stożkowym. W wyniku tej ingerencji nautyczny akcent fasady nabrał formy tradycyjnej wieżyczki – detalu silnie osadzonego w estetyce powielanej przez Bergmana m.in. w willi jego siostry, Heleny Hejnarowej przy ulicy Lwowskiej 19. W efekcie powstał obiekt będący

25 Szerzej na temat koncepcji Felińskiego dla Krosna oraz kulisów jego pracy zawodowej zob. R. Feliński, *Sprawozdanie techniczne do planu zabudowania miasta Krosna projektowanego i opracowanego przez architekta dyplomowanego inżyniera Romana Felińskiego*, 1929, APR OS, sygn. 60/1167/0/3/167. Pojęcie „artystycznego wyposażenia miasta” urbanista odnosił w swych pismach wprost do nowo wznoszonych budynków, które miały ukształtować ostateczny wyraz wykreślonych przez niego ram urbanistycznych. Bezpośrednie świadectwa współpracy z Kołderem (korespondencja oraz zbieżne plany sytuacyjne) znajdują się w teczках inwentarzowych krośnieńskiego architekta.

PROJEKT WILI IVP. PŁK. JÓZEFA KWACISZEWSKIEGO W KROŚNIE.

Il. 4. Projekt budowy willi płk. Józefa Kwaciszewskiego w Krośnie – widok aksonometryczny, autorstwa Alfreda Jana Kołdera. Rysunek tuszem na kalce, lata 30. XX wieku. Archiwum prywatne rodziny Kołderów

materialnym zapisem zderzenia dwóch odmiennych wizji: radykalnego funkcjonalizmu Koldera i dążącego do historyzmu ujęcia Bergmana²⁶.

Wolny od podobnych kompromisów stał się natomiast dom własny architekta, zrealizowany w 1937 roku przy obecnej ulicy Lwowskiej 17 (il. 6). Łącząc rolę projektanta i inwestora, Kolder dysponował tu pełną swobodą twórczą. Surową bryłę rozbił elementami zaczerpniętymi wprost ze stylistyki okrętowej – nie tylko poprzez wtopienie w główny szkielet opływowego półwalca. Jak wskazują relacje rodziny, to nautyczne ujęcie potęgowały celowe detale funkcjonalne: na górnym tarasie zastosowano barierki z giętych rur, na których rozpinano potężne płótna pełniące funkcję osłon przeciwsłonecznych, co stanowiło bezpośrednie wizualne odwołanie do pokładu statku pod żaglami. Równocześnie tę geometryczną surowość przełamano wprojektowaną roślinnością. Niezadaszone ganki i graniaste kolumny zostały zakomponowane jako architektoniczne stelaże dla roślin pnących (przede wszystkim dzikiego wina), które miały organicznie opinać strukturę budynku, stając się żywym substytutem odrzuconego przez modernizm ornamentu²⁷.

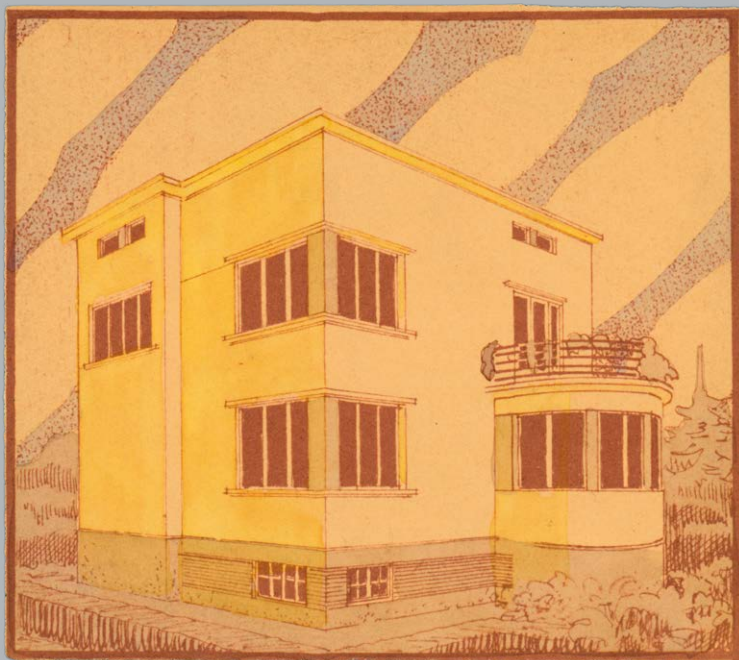
Analiza zachowanych realizacji Koldera dowodzi, że jego działalność projektowa – koncentrująca się w dużej mierze wzdłuż kluczowych od wieków arterii komunikacyjnych, w tym przy dzisiejszych ulicach Grodzkiej i Lwowskiej – w sposób zasadniczy przekształciła Krosno. Podsumowując dynamikę owych przemian, należy jednoznacznie stwierdzić, że architektoniczna modernizacja miasta w wykonaniu Koldera nie była gwałtowną rewolucją, lecz płynną i przemyślaną ewolucją. Budowniczy dał się poznać jako twórca swobodnie operujący rozwiązaniami charakterystycznymi dla kolejnych wcieleń architektury modernistycznej, nie stroniąc zarazem od form tradycyjnych. Jak pokazuje inwentarz jego prywatnego archiwum, dorobek ten był w znacznej mierze przekrojowy – Kolder praktycznie równocześnie opracowywał nie tylko wille czy pensjonaty, ale również niewielkie obiekty przemysłowe, garaże, drewniane budynki gospodarcze, piekarnie, kioski handlowe, ogrodzenia czy detale architektoniczne grobowców. Co istotne, mimo tak znacznej ilości zleceń i projektów, Kolder nigdy nie popadł w rutynę, a jego koncepcje – dalekie od bezrefleksyjnego powielania szablonów – nigdy nie były w pełni powtarzalne.

26 Zob. Archiwum prywatne rodziny Kolderów, *Plan budowy domu 4-mieszkaniowego P. Kazimierza Adamika w Krośnie*. Formalne zestawienie z awangardową realizacją grodzieńską, której dominantę również stanowiła wysoka, półokrągła wieża klatki schodowej wpisana w kubistyczne bryły, zob. M. Pszczołkowski, *Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921–1939*, Łódź 2016, s. 90–91. Jak zauważa badacz, projekt kasyna całkowicie odpowiadał rewolucyjnym poglądom Szczuki na formę, stąd też najczęściej przypisuje się mu to autorstwo, mimo iż budynek zrealizowano dopiero w 1933 roku. Należy przy tym zauważyć, że wspomniany motyw wieżyczki, zastosowany przez Bergmana w fasadzie domu Adamika, jest z kolei powtórzeniem tradycyjnej koncepcji z willi jego siostry, domu wzniesionego na przełomie lat 20. i 30. przy ul. Lwowskiej 19. Szerzej o willi Heleny (z domu Bergman) i Stanisława Heynarów zob. Sanocka 2000, s. 144, 146.

27 Omawiany budynek, pomimo zaawansowanej, funkcjonalistycznej formy, doczekał się fizycznej realizacji dopiero trzy lata po powstaniu planów, zob. Sanocka 2000, s. 150–151. Informacje dotyczące pierwotnego wyposażenia górnego tarasu (w tym rurowych barierki i rozpinanych na nich płócien nawiązujących do żagli) oraz celowego wprowadzania dzikiego wina (*ampelopsis*) na niekryte kolumny ganku, pochodzą z relacji wnuka architekta, Andrzeja Koldera (wywiad autorski przeprowadzony 15 października 2023 r.).

II. 5. Plan budowy domu 4-mieszkaniowego P. Kazimierza Adamika w Krośnie – widok aksonometryczny, autorstwa Alfreda Jana Kołdera. Rysunek tuszem na kalce, ok. 1930 roku. Archiwum prywatne rodziny Kołderów

II. 6. Dom PP. Kołderów w Krośnie – widok aksonometryczny, autorstwa Alfreda Jana Kołdera, skala 1:100. Lawowany ozalid, ok. 1934 roku. Archiwum prywatne rodziny Kołderów

Studium zachowanych projektów ujawnia zarazem pewien artystyczny dualizm wpisany w warsztat Kołdera. Najdobitniej scharakteryzował to w 1932 roku wuj budowniczego, rzeźbiarz Jan Raszka, notując w swym pamiętniku: „Architektem miejskim [w Krośnie] był mój siostrzeniec Alfred Kołder – sam znakomity rysownik i artysta”²⁸. Ta plastyczna biegłość nie stała w sprzeczności z inżynierskim rygorem, lecz stanowiła jego nierozzerwalne dopełnienie. Dotychczasowe badania skupiły się przede wszystkim na architektonicznym i urbanistycznym wymiarze jego działalności, tymczasem zachowana dokumentacja projektowa udowadnia, że dla Kołdera rysunek architektoniczny był jednocześnie okazją do swobodnej wypowiedzi artystycznej. Jego precyzyjne rzuty bardzo często ustępowały miejsca dopracowanym rysunkom aksonometrycznym, operującym światłocieniem, czasochłonnym detailem graficznym i typograficznym. Owo przenikanie się precyzyjnych w swej formie i funkcji rysunków projektowych z przestrzennymi wizualizacjami elewacji na kalce czy poprzez lawowany ozalid, pozostaje do dziś nie w pełni odkrytym obszarem, wyznaczając naturalny kierunek i kolejne postulaty badawcze w procesie przywracania Krosnu tego twórcy i jego nieoczywistej tożsamości artystycznej.

Bibliografia

Materiały źródłowe

Archiwum Państwowe w Rzeszowie – Oddział w Sanoku

Zespół – Akta Miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/1/15, *Protokoły posiedzeń Rady Miejskiej 1923–1925*.

Zespół – Akta Miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/1/16, *Protokoły posiedzeń Rady Miejskiej 1926–1929, Protokół z posiedzenia Rady Miejskiej w Krośnie z 26 kwietnia 1928 r.*

Zespół – Akta Miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/1/17, *Protokoły posiedzeń Rady Miejskiej 1930–1933 oraz Wniosek Magistratu w sprawie umowy z inż. R. Felińskim*.

Zespół – Akta Miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/1/47, *Akta wyboru radnych miejskich, członków Zarządu Miejskiego i ławników (1927–1939), Protokół z posiedzenia Komitetu [Rozbudowy Miasta] z 18 kwietnia 1934 r.*

Zespół – Akta Miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/3/123, *Statystyka ruchu budowlanego w Krośnie (1931–1936)*.

Zespół – Akta Miasta Krosna, sygn. 60/1167/0/3/167, *Sprawozdanie techniczne do planu zabudowania miasta Krosna projektowanego i opracowanego przez architekta dyplomowanego inżyniera Romana Felińskiego, 1929*.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Zespół – Spuścizna profesora Adolfa Szyszko-Bohusza, sygn. 29/651/0/–/119 (Różne [m.in. szkice pensjonatu dr. A. Urbana w Żegiestowie Zdroju], 1916–1948).

Zespół – Spuścizna profesora Adolfa Szyszko-Bohusza, sygn. 29/651/0/-/221 (Dom Zdrojowy w Żegiestowie, 1928).

Zespół – Spuścizna profesora Adolfa Szyszko-Bohusza, sygn. 29/651/0/-/222 (Pensjonat Kotulskiego [w Żegiestowie], 1928–1931).

Zespół – Spuścizna profesora Adolfa Szyszko-Bohusza, sygn. 29/651/0/-/223 (Pensjonat Urbana [w Żegiestowie], 1928–1931).

Archiwum Narodowe w Krakowie – Oddział w Nowym Sączu

Zespół – ŻEGIESTÓW ZDRÓJ Spółka z o.o. w Żegiestowie Zdroju, sygn. 31/490/0, *Dokumentacja techniczna Domu Zdrojowego w Żegiestowie i Pijalni Anna*, 1927.

Archiwum Państwowe w Przemyśle

Zespół – Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/-/0815M, *Stadt Krosno sammt der Ortschaft Guzikowka in Galizien Jasloer Kreis*, 1851.

Archiwum prywatne rodziny Kołderów

Kompletna spuścizna architektoniczna i aktowa Alfreda Jana Kołdera (zbiór nieuporządkowany, obejmujący m.in. plany, szkice, kalki, ozalidy, korespondencję, kosztorysy, fotografie i autorskie notatki z lat ok. 1924–1945).

Plan budowy domu 4-mieszkaniowego p. Kazimierza Adamika w Krośnie (ok. 1930 r.).

Pensjonat WPP. Lisowskich w Żegiestowie-Zdroju, poszyt i luzy (kalki, ozalidy, notatki), 1931 r.

Pensjonat Dr. A. Urbana „Warszawianka” w Żegiestowie, proj. A. Szyszko-Bohusz, poszyt i luzy (ozalidy, kalki, korespondencja, rachunki), 1928–1935.

Budowa Zakładu Zdrojowego w Żegiestowie, proj. A. Szyszko-Bohusz, ozalidy, kalki, rękopisy, maszynopisy (dziennik budowy, kosztorys, notatki), 1927–1928.

Relacje i wywiady

Relacja wnuka architekta, Andrzeja Kołdera, wywiad autorski przeprowadzony 15 października 2023 r.

Prace drukowane

Bereś E., 2008, *Krosno i jego samorząd w dobie autonomii galicyjskiej*, Wydawnictwo Ruthenus, Krosno.

Calek A., 2013, *Biografia naukowa: od koncepcji do narracji. Interdyscyplinarność, teorie, metody badawcze*, Kraków.

Egzamin dojrzałości w Wyższej Szkole Przemysłowej w Krakowie, „Głos Narodu”, 1921, R. 29, nr 169 z 28 lipca, s. 2.

Feliński R., 1916, *Budowa miast*, Lwów.

Feliński R., 1935, *Miasta, wsie, uzdrowiska w osiedleńczej organizacji kraju*, Warszawa.

- Franaszek P., 2016, *Rozwój gospodarczy Galicji na przełomie wieków XIX i XX*, [w:] *Polacy i świat, kultura i zmiana: studia historyczne i antropologiczne ofiarowane profesor Halinie Florkowskiej-Frančić*, pod red. J. Lencznarowicza, J. Pezdy, A. Zięby, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 175–191.
- Gałęzowski J. (red.), 1916, *Odbudowa polskiego miasteczka. Projekty domów*, nakładem Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Wsi i Miast, Kraków.
- Gąsowski T., 1995, *Ze studiów nad urbanizacją podkarpacia w XIX wieku*, [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 3, pod red. S. Cynarskiego, Rzeszów, s. 73–116.
- Giza J., 2013, *Organizacja „Wolność” – konspiracja i kombatanctwo*, „Sowiniec”, nr 43, s. 81–102.
- Homola I., 1972, *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, pod red. J. Garbacika, Kraków, s. 235–276.
- Jacobs J., 2017, *Wielkie małe plany. Zbiór krótkich tekstów*, Warszawa.
- Jarząbek M., 2021, *Dziedzictwo – zarys historii słowa i pojęcia. Studium metod historii pojęć a badanie „przeszłości w teraźniejszości”*, „Historyka. Studia metodologiczne”, t. 51.
- Jędruch D., 2015, *Zbrodnia przebaczona – rola dekoracji w architekturze modernistycznej na przykładzie twórczości Le Corbusiera*, [w:] *Ornament i dekoracja dzieła sztuki. Studia z historii sztuki*, pod red. J. Daranowskiej-Łukaszewskiej, A. Dworzak, A. Betleja, Warszawa, s. 433–445.
- Kandydaci listy narodowej nr 4 w okręgu przemyskim, 3. Stanisław Bergman, „Ziemia Przemyska”, R. 16, 1930, nr 60 z 25 października, s. 3.
- Kępkowicz A., Sosnowska M., Woźniak-Kostecka I., 2021, *Modernizm między budynkami*, Warszawa.
- Kiryk F., 1973, *Krosno w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2 (1918–1970), pod red. J. Garbacika, Kraków, s. 39–103.
- Konopka J., 1928, *Gazownictwo polskie i jego rozwój w świetle liczb i wykresów*, nakładem Związku Gospodarczego Gazowni i Zakładów Wodociągowych w Państwie Polskim, Warszawa.
- Kozakiewicz S. (red.), 1969, *Słownik terminów sztuk pięknych*, Warszawa.
- Krasnowolski B., 2011, *Szkoła Przemysłowa w Krakowie. Początki instytucji i historia budowy gmachów*, „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, nr 29, s. 251–269.
- Kunińska M., 2015, *Zanim ornament stał się zbrodnią: historia zmian postaw wobec kategorii ornamentum jako historia drogi do teorii modernistycznej*, [w:] *Ornament i dekoracja dzieła sztuki. Studia z historii sztuki*, pod red. J. Daranowskiej-Łukaszewskiej, A. Dworzak, A. Betleja, Warszawa, s. 421–432.
- Lewicki J., 2007, *Roman Feliński architekt i urbanista. Pionier nowoczesnej architektury*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Łakomy K., 2012, *Układy willowo-ogrodowe miast epoki przemysłowej, a problematyka zróżnicowania cech i wartości*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, pod red. B. Szmygina, Warszawa–Lublin, s. 115–120.
- Łopatkiewicz P., 2025, *Gmach dawnej Szkoły Realnej – obecnego Liceum Ogólnokształcącego im. Mikołaja Kopernika w Krośnie – i jego budowniczy Bolesław Mańkowski*, „Studia Pigioniana”, nr 8, s. 141–162.

- Malicki Z., Zwolińska K., 1999, *Słownik terminów plastycznych*, Warszawa.
- Miasto-ogród, 1912, „Architekt”, z. 8, s. 82–83.
- Olszewski A. K., 1967, *Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925. Teoria i praktyka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Osóbka P., 2008, *Rozwój Żegiestowa w XX wieku*, „Almanach Muszyny”, s. 133–144.
- Piątkowski K., 1918, *Stosunki narodowościowe w Księstwie Cieszyńskim*, nakładem Macierzy Szkolnej Księstwa Cieszyńskiego, Cieszyn.
- Płowiec K., 2025, *Żegiestów-Zdrój 1846–2026. Od odkrycia źródeł do nowoczesnego uzdrowiska*, Towarzystwo Przyjaciół Doliny Popradu, Żegiestów.
- Pszczółkowski M., 2016, *Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921–1939*, Książy Młyn Dom Wydawniczy, Łódź.
- Raszka J., 2005, *Pamiętnik artysty rzeźbiarza*, Społeczny Komitet Odbudowy Pomnika Legionistów Śląskich, Cieszyn.
- Rogała-Lewicka A., 1936, *Z dziejów Krosna*, „Ziemia: ilustrowany miesięcznik krajoznawczy”, R. XXVI, nr 10–11, s. 234–238.
- Sanocka B., 2000, *Architektura willowa międzywojennego Krosna i jej twórcy*, „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 2, s. 133–156.
- Sanocka B., 2002, *Architektura willowa Krosna pierwszej połowy XX wieku na tle gospodarczego, kulturalnego i urbanistycznego rozwoju miasta*, [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 4, pod red. F. Leśniaka, Krosno, s. 217–272.
- Saryusz-Zaleski W., 1930, *Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804–1929 ze szczególnem uwzględnieniem historii rozwoju S.A.L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper*, Kraków.
- Skorowidz gminny Galicji: opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dn. 31.12.1900, 1907, Wiedeń.
- Solewski R., 2018, *Dziedzictwo i dzieło sztuki. Jako odpowiedź i jako dar*, [w:] *#Dziedzictwo i odpowiedź w sztuce współczesnej*, pod red. Ł. Murzyna, R. Solewskiego, S. Stankiewicz, B. Stano, Kraków, s. 87–96.
- Szczepański A., 1916, *Rozwój przemysłu Galicji. Dotychczasowe drogi i wytyczne na przyszłość*, Lwów.
- Szczerski A., 2010, *Modernizacje. Sztuka i architektura w nowych państwach Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1939*, Muzeum Sztuki, Łódź.
- Szczerski A. (red.), 2013, *Modernizmy. Architektura nowoczesności w II Rzeczypospolitej*, t. 1, *Kraków i województwo krakowskie*, Kraków.
- Szczerski A., 2019, *Sztuka i architektura, czyli w poszukiwaniu stylu II RP*, [w:] *Tożsamość. 100 lat polskiej architektury*, pod red. B. Stelmacha i K. Andrzejewskiej-Batko, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa, s. 37–43.
- Szmidt K. J., 2016, *Naukowe biografie twórców i kryteria ich poprawności albo głos w obronie biografii „nienaukowych”*, [w:] *Biograficzne badania nad twórczością. Teoria i empiria*, pod red. M. Modrzejewskiej-Świgułskiej, Łódź, s. 35–49.
- Ustawa z dnia 15.03.1883. *Zmieniająca i uzupełniająca ustawę przemysłową*, 1883, [w:] *Dziennik Ustaw Państwowych dla Królestw i Krajów w Radzie Państwa Reprezentowanych*, Wiedeń, s. 113–116.
- Ustawa z 12. sierpnia 1866, 1909, [w:] *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. 1, *Ustawy konstytucyjne i ustawodawstwo gminne*, oprac. przez J. Piwockiego, Lwów, s. 339.

- Ustawa z dnia 13. marca 1889*, 1909, [w:] *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. 1, *Ustawy konstytucyjne i ustawodawstwo gminne*, oprac. przez J. Piwockiego, Lwów, s. 413.
- W Wyższej Szkole Przemysłowej w Krakowie*, „Goniec Krakowski”, 1921, R. 4, nr 205 z 31 lipca, s. 6.
- Wiśniewski M., 2013, *Architektura uzdrowisk Beskidu Sądeckiego*, [w:] *Modernizmy. Architektura nowoczesności w II Rzeczypospolitej*, t. 1, Kraków i województwo krakowskie, pod red. A. Szczerskiego, Kraków, s. 311–338.
- [Zubrzycki Sas J.], 1911, *Matnia. Rzecz o godności „stanu architektonicznego”*, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Żmuda-Pałka M., 2020, *Funkcjonowanie uzdrowiska Żegiestów-Zdrój w okresie międzywojennym jako istotne uwarunkowanie dla charakteru współczesnych procesów rewitalizacyjnych*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6 (117), s. 103–114.

STRESZCZENIE

Ewolucja czy rewolucja? Alfred Jan Kolder i architektoniczna modernizacja Krosna w dwudziestoleciu międzywojennym

Artykuł podejmuje problematykę przemian architektonicznych i urbanistycznych Krosna w okresie dwudziestolecia międzywojennego, analizując je przez pryzmat działalności budowniczego miejskiego, Alfreda Jana Koldera (1900–1945). Podstawę źródłową badań stanowiła inwentaryzacja obszernego, prywatnego archiwum twórcy. Pozwoliła ona na weryfikację dotychczasowych ustaleń i odrzucenie tezy o gwałtownej, modernistycznej rewolucji na rzecz płynnej ewolucji form (od historyzmu po zradykalizowaną awangardę). W tekście zestawiono wizje urbanistyczne Romana Felińskiego (koncepcja „miasta-ogrodu”) z autorską praktyką projektową Koldera oraz ukazanym na zasadzie kontrastu, eklektycznym i zachowawczym podejściem Stanisława Kostki Bergmana. Analiza spuścizny Koldera dowodzi również wyraźnej dwutorowości jego warsztatu, w którym inżynierski rygor nierozdzielnie przenikał się z autonomiczną, artystyczną twórczością rysunkową.

SŁOWA KLUCZOWE

Alfred Jan Kolder; Stanisław Kostka Bergman; Krosno; modernizm; architektura międzywojenna; miasto-ogród; archiwum prywatne; inwentaryzacja zabytków.

ABSTRACT

Evolution or Revolution? Alfred Jan Kolder and the Architectural Modernization of Krosno in the Interwar Period

The article explores the architectural and urban transformations of Krosno during the interwar period, analysing them through the lens of the activities of the municipal builder,

Alfred Jan Kolder (1900–1945). The basis for the research was an inventory of the architect's extensive private archive. It allowed for the verification of the previous findings and the rejection of the thesis of a sudden, modernist revolution in favour of a smooth evolution of forms (from historicism to the radical avant-garde). The text juxtaposes Roman Feliński's urban visions (the "garden city" concept) with Kolder's design practice and the eclectic, conservative approach of Stanisław Kostka Bergman, shown by way of contrast. The analysis of Kolder's legacy also demonstrates the dual nature of his workshop, in which engineering rigor seamlessly intertwined with autonomous, artistic drawing output.

KEY WORDS

Alfred Jan Kolder; Stanisław Kostka Bergman; Krosno; modernism; interwar architecture; garden city; private archive; inventory of monuments.